

УДК 305-364.4(378)

Опубліковано 24 серпня 2020 року

ГЕНДЕРНА ОСВІТА У ПІДГОТОВЦІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

КАРАГОДІНА Олена Геннадіївна

докторка медичних наук, професорка,
завідувачка кафедри соціальної роботи і практичної психології
Академія праці, соціальних відносин і туризму

СЕМИГІНА Тетяна Валеріївна

докторка політичних наук, професорка,
професорка кафедри соціальної роботи і практичної психології
Академія праці, соціальних відносин і туризму

УКРАЇНА

Анотація: *Гендерна освіта відіграє важливу роль у формуванні професійних компетентностей соціальних працівників. У статті окреслено контекстуальні чинники, що впливають на вибір підходів до конструювання гендерно чутливої професійної підготовки з соціальної роботи, а також визначено складові гендерноорієнтованого навчання соціальних працівників у закладах вищої освіти. Визначено екзогенні (зовнішні по відношенню до закладів вищої освіти, тобто фактори широкого контексту) та ендогенні (притаманні закладам вищої освіти, які формують внутрішнє освітнє середовище) чинники. З'ясовано, що ключовою складовою гендерної підготовки соціальних працівників є формування гендерної компетентності, що може відбуватися як шляхом впровадження наскрізних гендерно чутливих підходів, так і через викладання тематичних курсів.*

ВСТУП.

Гендерним аспектам підготовки працівників соціальної сфери приділяють дедалі більше уваги у вітчизняній науковій літературі. Можна, зокрема, згадати публікації Н. Байдюк [2], С. Гришак [10], Т. Савків [24] та інших. Зумовлено це розвитком соціальної роботи як академічної дисципліни та практики, що ґрунтується на антидискримінаційних підходах [32], і, водночас, посиленням уваги до гендерних аспектів освіти в цілому [8; 9; 28]. При цьому вітчизняні науковці переважно фокусуються на питаннях виховання дівчат та хлопчиків, формування гендерної свідомості та гендерної соціалізації молоді. Так, на думку С. Гладченко (2017), гендерне виховання у закладах освіти спрямоване на

«створення оптимальних умов для формування вільної від стереотипів та упереджень гендерної свідомості і відповідальності за власні міжособистісні взаємини у соціумі» [8, с. 155].

Водночас прихильники гендерної теорії роблять акцент не на статевої ролі соціалізації, а на впливі соціуму на становлення гендерної ідентичності індивідів та гендерних відносинах [11; 14]. Вони доводять, що досягнути гендерної рівності (однакового ставлення до всіх незалежно від соціальних чи інших обставин) можна тільки за умов визнання, що «традиційні ролі несправедливі, не підходять для сучасного суспільства і обмежують не тільки жінок, але й чоловіків» [1, с. 13]. Сучасна професійна соціальна робота зосереджена на питаннях гендерної (не)рівності та балансі влади в стосунках між жінками й чоловіками у суспільстві [31], наголошує на потребі навчати соціальних працівників протидії дискримінації за гендерною ознакою [34].

Це дослідження – на основі системного аналізу літератури та рефлексії власного досвіду формування програм для вищої школи – має на меті: 1) окреслити контекстуальні чинники, що впливають на вибір підходів до конструювання гендерно чутливої освіти з соціальної роботи; 2) визначити складові гендерної підготовки соціальних працівників у закладах вищої освіти.

Дослідження скероване кількома теоретичними концепціями. Насамперед, соціально-конструктивістською теорією П. Бергера і Т. Лукмана [3], згідно з якою реальність конструюється не індивідом, а суспільством та його інститутами, а набуті знання конвертуються у вищі цінності. У нашій роботі вища освіта розглядається як суспільний інститут (набір правил, норм, традицій і моделей поведінки), що впливає на конструювання гендерно чутливої реальності підготовки соціальних працівників і фахової соціальної роботи в цілому. Крім цього взято до уваги статусну модель гендерної справедливості Н. Фрезер (2007) [32], що визначає конструювання суспільством справедливості у таких двох вимірах: 1) інституціоналізована гендерна політика; 2) самооцінка, яка формується під впливом інших людей у соціальному оточенні. Відтак ми вивчали інституціоналізованість гендерної політики у вищій освіті та в закладах вищої освіти, а також суспільні впливи на гендерну підготовку соціальних працівників.

Водночас аналіз і представлення результатів дослідження виконано на основі теорії систем [27], що виокремлює власне систему (у нашій

роботі – систему підготовки соціальних працівників до провадження гендерно чутливої практики) та контекст цієї системи, середовище, в якому функціонує система (у цьому дослідженні – позауніверситетське та частково університетське середовище). І, звісно ж, наш погляд на ситуацію відбувався крізь «гендерні лінзи» [14], тобто за основу взяте критичне сприйняття наявного гендерного середовища в українських університетах та поза ними.

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ГЕНДЕРНУ ОСВІТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ.

Вивчення літератури [4; 6; 11; 12; 14; 33] та власний досвід розробки освітніх програм і програм окремих академічних дисциплін дає підстави для визначення низки екзогенних (зовнішніх по відношенню до закладів вищої освіти, або чинників широкого контексту) та ендогенних (притаманних закладам вищої освіти, які формують внутрішнє освітнє середовище) чинників.

До екзогенних чинників можна віднести:

- розвиток гендерних теорій, зокрема теорій гендерної педагогіки і відповідних педагогічних технологій, концепцій феміністичної соціальної роботи та інтервенцій, що ґрунтуються на ній, а також поширеність гендерних досліджень і гендерного аналізу;

- ухвалення та впровадження політики гендерної рівності, вимоги щодо гендерної рівності та справедливості, які висувають політичні суб'єкти та інститути громадянського суспільства, громадський контроль за додержанням норм гендерного законодавства;

- соціальні норми суспільства, гендерні очікування та стереотипи, самооцінка та владні відносини, які формуються унаслідок певних соціально-культурних традицій;

- інституціоналізація гендерно чутливих підходів у соціальних закладах, формування фахової культури соціальних працівників, орієнтованої на протидію дискримінації за ознакою гендеру.

Ці чинники формують різнопланові і взаємопов'язані контексти розвитку гендерних компетентностей соціальних працівників. Їх можна представити у вигляді смислових структур, що перетинаються між собою (рис.1).

Рис. 1. Зовнішній контекст (екзогенні чинники) гендерної підготовки соціальних працівників у закладах вищої освіти

Джерело: складено авторками на основі літератури

Варто відзначити, що в Україні наявне правове регулювання щодо гендерної справедливості. Так, Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005 р.) [19], Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року» (2013 р.) [20], розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 “Жінки, мир, безпека” на період до 2020 року» (2016 р.) [21] проголосили необхідність виховання і пропаганди серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері.

Міністерство освіти і науки України (2009) визначило низку організаційно-практичних та методичних заходів щодо провадження гендерної рівності у системі вищої освіти, а саме: продовжити впровадження курсів гендерної рівності у закладах I-IV рівнів акредитації; розширити мережу та активізувати діяльність освітніх та дослідницьких гендерних центрів, лабораторій, які діють при закладах

освіти; створити банк даних методичного забезпечення гендерних курсів навчальних закладів [18].

Однак, попри проголошену в Україні політику гендерної рівності, проведені дослідження доводять поширеність гендерних стереотипів як у суспільстві в цілому [25], так і серед практиків соціальної роботи [30].

З-поміж ендогенних чинників гендерної підготовки соціальних працівників у закладах вищої освіти можна виокремити такі, як: наявність виразної гендерної політики та загальна корпоративна культура (гендерний мейнстримінг), відстеження дотримання гендерної рівності (гендерний аудит).

Задля посилення гендерної чутливості українського академічного середовища та стимулювання гендерних досліджень, Програма рівних можливостей та прав жінок в Україні (2008-2011 роки) підтримала заснування низки кафедр гендерних студій та гендерних навчальних центрів. У 2012 році за ініціативи Харківського обласного гендерного ресурсного центру за підтримки представництва Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні було утворено Мережу центрів гендерної освіти вищих навчальних закладів, що 2014 року отримала статус Всеукраїнської мережі осередків гендерної освіти вищих навчальних закладів. Членами Мережі є близько 40 осередків гендерної освіти [6]. Ці центри, як засвідчують дослідження [22; 26], відіграли важливу роль у становленні гендерної освіти, що за своєю природою містить інституціональні форми і структури, прийнятні педагогічні методики, стандартні підходи до формування навчальних програм і організації викладання як технічних, так і фундаментальних, а також гуманітарних наук. Центри також розробили методику гендерного аудиту закладу освіти.

Таким чином, гендерну підготовку у закладах вищої освіти України можна вважати інституціоналізованою, зауважуючи при цьому, що наявній системі гендерної освіти студентів бракує оцінки якості та ефективності.

СКЛАДОВІ ТА НАПРЯМИ ПІДГОТОВКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ГЕНДЕРНО ЧУТЛИВОЇ ПРАКТИКИ.

Гендерна підготовка соціальних працівників повинна бути спрямована на засвоєння студентами відповідних компетентностей. Насамперед, здатностей здійснювати діагностичний гендерний аналіз

балансу влади у стосунках між жінками й чоловіками, а також між самими жінками [29]. Такий аналіз дає підстави для нових гендерно чутливих інтерпретацій причин соціальних проблем, створює умови для ефективнішої організації соціальної допомоги клієнтам соціальних служб. У той час як гендерна освіта в цілому розуміється як просвітницька діяльність у напрямку спростування наявних статевогендерних стереотипів, розвитку критичного ставлення до світу та зростання свідомості [6; 16], переосмислення сталих поглядів на маскулінність і фемінність і появи усвідомленого «діяння» із протидії патріархатному устрою світу [7].

Гендерна підготовка соціальних працівників має призвести до формування у них гендерної компетентності, тобто інтегрованої сукупності цінностей, настанов, знань, умінь, навичок щодо гендерної складової сфери прав людини, яка набувається у процесі навчання, та дає змогу ефективно впроваджувати принцип рівних прав і можливостей осіб різних статей в усіх сферах життєдіяльності суспільства [13]. У становленні цієї гендерної компетентності виділяють такі основні етапи: 1) формування системи гендерних знань; 2) формування умінь аналізу явищ і ситуацій гендерної нерівності; 3) етап відпрацювання навичок гендерно компетентної поведінки [29].

Невід'ємною складовою гендерної компетентності вважають сукупність знань (знання законодавчих актів, які регулюють питання гендерної рівності, положень та сутності гендерного підходу, сучасних тенденцій та проблем гендерного розвитку суспільства, знання форм і методів гендерного виховання, особливостей гендерної соціалізації, механізмів дії гендерних стереотипів); умінь (розпізнавати гендерні аспекти, проблеми, здійснювати гендерний аналіз, тобто збір якісної інформації у сфері гендерних відносин, що ґрунтується на розумінні гендерних тенденцій у суспільстві й використанні цих знань для розкриття наявних та потенційних соціальних проблем і пошуку рішень їх оптимального розв'язання; поширювати гендерні знання шляхом використання адекватних методів, засобів тощо); навичок (здійснення гендерного аналізу, організації заходів на гендерну тематику тощо) [16, с.22], самостійності та автономії (змога бути суб'єктом активної дії, здатність особи самореалізуватися, бути вільною від стереотипних поглядів, здатність до прийняття рішень, реагування на прояви дискримінації за ознакою статі).

Як свідчать дослідження, проведені в Україні [5; 17], набуття гендерної компетентності у процесі навчання у закладі вищої освіти потребує низки соціально-педагогічних умов, а саме: створення гендерно чутливого середовища університету, заснованого на ідеї гендерної рівності; мотивація викладачів та студентів до співпраці у контексті гендерної соціалізації; залучення студентів до гендерного простору позааудиторної роботи освітнього закладу, впровадження моніторингу дотримання гендерної рівності тощо. До необхідної передумови розвитку гендерної компетентності соціальних працівників також можна віднести наявність якісної навчальної літератури, вільної від гендерних стереотипів, та методологічних розробок, які навчають впроваджувати гендерно чутливі підходи у соціальній роботі.

Знайомство з досвідом різних закладів вищої освіти і вивчення доступних методичних розробок дає підставити виокремити три напрями гендерної підготовки соціальних працівників:

1) включення гендерного компоненту до різних дисциплін як тих, що формують загальні компетентності соціальних працівників (головним чином, шляхом внесення відповідних тем до змісту традиційних дисциплін соціально-гуманітарного циклу), так і тих курсів, що покликані сформуванню професійні компетентності;

2) включення до програм підготовки бакалаврів та магістрів соціальної роботи гендерно-тематичних курсів, наприклад «Гендерна соціалізація», «Гендерна психологія», «Гендерна соціологія», «Гендерні дослідження» тощо;

3) розробка та впровадження спеціалізованих курсів, що мають на меті посилити гендерну чутливість практики соціальної роботи, зокрема: «Гендерні аспекти соціальної роботи», «Феміністична соціальна робота», «Основи гендерної теорії та практики», «Соціальна робота з жінками» абощо.

При цьому слід звернути увагу головним чином на змістове наповнення курсів, зокрема на те, наскільки воно орієнтоване на сучасні теорії гендеру. Наприклад, курс «Гендерна соціалізація», який викладається в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини [6], передбачає оволодіння студентами умінь «здійснювати аналіз гендерних проблем, застосовуючи різні теоретичні та методичні підходи; використовувати методики для виявлення диференціації особливостей статевої ролі соціалізації дівчаток та

хлопчиків, їх орієнтацій на егалітарний чи домінаторний тип гендерних відносин; аналізувати чоловічу та жіночу поведінку, чинники, які зумовлюють диференціацію гендерних відносин; застосовувати гендерний підхід до оцінки паритетності-ієрархічності життєдіяльності статей у функціонуванні великих та малих груп та колективів; проводити наукові дослідження у сфері гендерного аналізу, експертизи змісту навчально-виховного процесу, комерційної реклами, жіночих та чоловічих часописів тощо з точки зору розвінчування сексистських настановлень та гендерних стереотипів; здійснювати просвітницьку роботу щодо піднесення гендерної культури, забезпечення рівних прав і можливостей статей для особистісного розвитку в різних сферах людського буття». По суті цей курс передбачає формування у майбутніх соціальних працівників гендерних компетентностей, а не орієнтований на суто статево-рольову соціалізацію, як це можна було б очікувати з назви навчальної дисципліни.

Навчальний курс «Гендерні проблеми в соціальній роботі» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) [23] покликаний ознайомити студентів з основними напрямками досліджень гендерних аспектів багатомірних явищ соціально-психологічного характеру, диференційним аналізом проблем гендерних відмінностей, гендерної ідентичності та гендерних стереотипів. Очікується, що студенти повинні знати зміст та особливості гендеру як соціально-психологічного явища; основні напрями досліджень гендерних відмінностей; характеристику гендерного стереотипу як соціально-психологічного феномену; концепції та перспективи дослідження гендерної ідентичності; соціальні аспекти гендерної диференціації; методи дослідження гендерних аспектів розвитку особистості та соціуму. Унаслідок опанування курсу вони мають вміти: використовувати гендерний аналіз у власних дослідженнях; враховувати соціальні аспекти гендерної диференціації в практичній діяльності соціального працівника; ефективно використовувати гендерний підхід у профілактичній та реабілітаційній роботі. У цілому зміст цього курсу цілком узгоджується із сучасними міжнародними практиками гендерної освіти соціальних працівників та гендерними теоріями.

А от навчальна дисципліна «Основи гендерної теорії та практики» (Житомирський державний університет) [15] ставить за мету «формування у майбутніх соціальних працівників системного знання з

питань гендерної освіти та виховання, особливостей гендерної соціалізації, специфіки гендерних проблем та шляхів їх розв'язання, розвиток гендерно чутливої свідомості студенток та студентів», тобто зосереджена не на гендерній рівності і теорії гендеру, а переважно на гендерному вихованні.

Подекуди трапляється так, що професійні дисципліни для соціальних працівників вступають у суперечність із дисциплінами загального профілю, викладачі яких дотримуються гендерно-нечутливих, а інколи й дискримінаційних поглядів, та/або з гендерно-нечутливими відносинами у закладі освіти чи сексистською корпоративною культурою закладу, які здатні зміцнити гендерно шкідливі норми та негативно вплинути на гендерну самооцінку майбутніх соціальних працівників.

ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ГЕНДЕРНОЇ ПІДГОТОВКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ.

Узагальнення результатів дослідження дає підстави для складання спрощеної графічної моделі гендерної підготовки соціальних працівників (рис. 2). У цій моделі контекстуальні чинники (зокрема, розвиток гендерної теорії, політики рівних можливостей та гендерно чутливої практики соціальної роботи) взаємодіють із системою закладу вищої освіти, який має власну гендерну (формалізовану чи неформалізовану) політику, експліцитні та імпліцитні традиції гендерного виховання студентів і різні підходи до формування гендерної компетентності майбутніх соціальних працівників під час навчання.

Розвиток гендерної підготовки соціальних працівників потребує критичного осмислення наявної педагогічної практики, здебільшого орієнтованої на статево-рольове виховання, а не на гендерну теорію, покращення методичного забезпечення такої підготовки і вдосконалення педагогічних технологій та навчальної літератури. Це означає посилення уваги до цілеспрямованого конструювання гендерно чутливого академічного середовища, яке відповідає уявленням про гендерну рівність і сприяє формуванню адекватної гендерної самооцінки у студентів та викладачів (за моделлю Н. Фрезер [32]).

Також важливим видається розвиток в Україні профеміністської фахової культури соціальних працівників, притаманної міжнародному

професійному середовищу [31; 34], та концепцій феміністської соціальної роботи, що ґрунтуються на сучасних гендерних теоріях. Має також бути інституціалізована наукова позиція дослідників соціальної роботи щодо цієї актуальної проблематики.

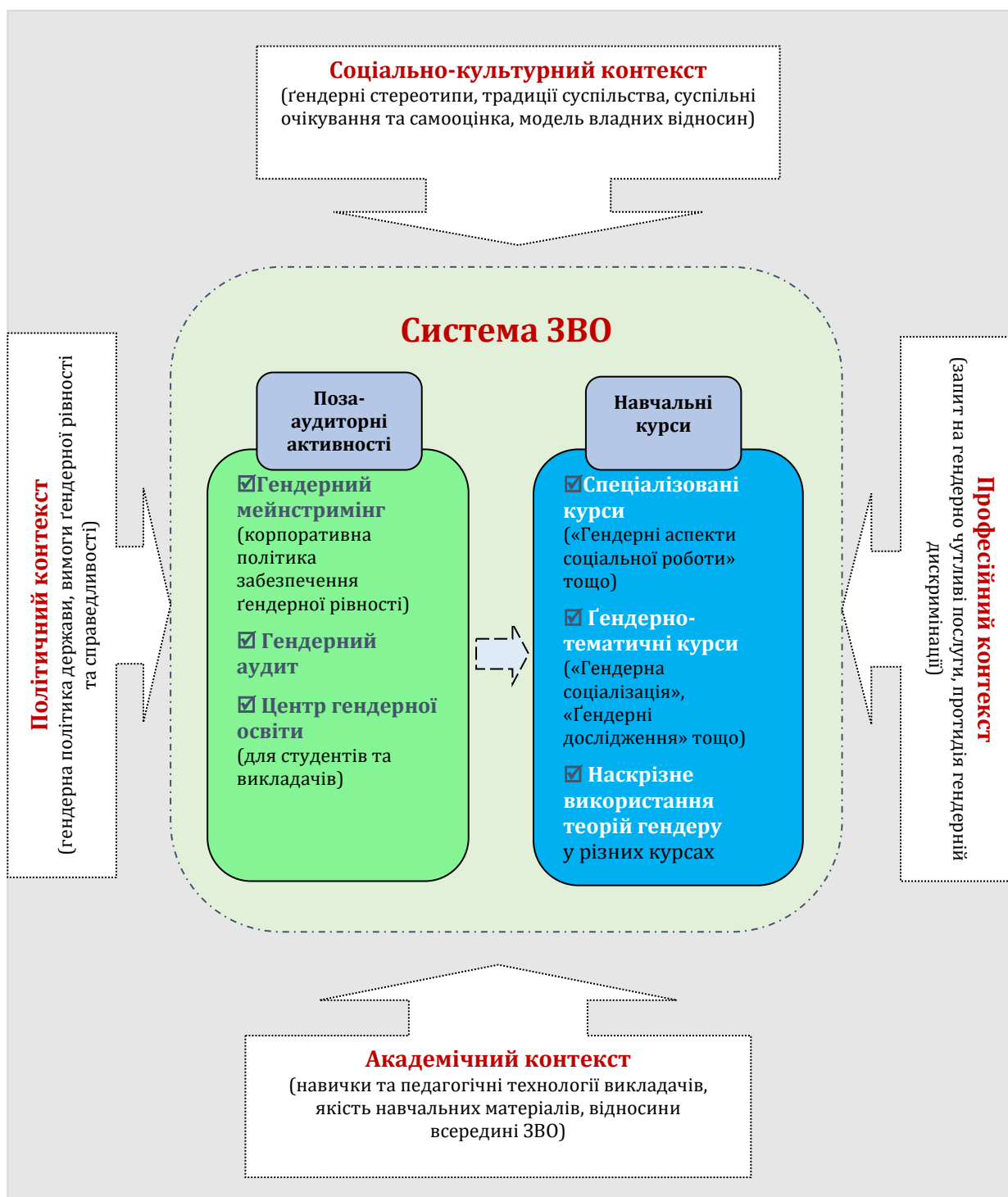

Рис. 2. Модель гендерної підготовки соціальних працівників у закладах вищої освіти

Джерело: авторська розробка

ВИСНОВКИ З ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Гендерний компонент відіграє важливу роль у формуванні професійних компетентностей соціальних працівників. Проведений аналіз дає підстави для твердження, що гендерна підготовка студентів спеціальності «Соціальна робота» у закладах вищої освіти залежить від інституціоналізованості політики гендерної рівності, балансу гендерних теорій і теорій гендерного виховання, розвитку гендерно чутливої та антидискримінаційної практики, соціально-культурних традицій і норм. Вона також пов'язана із педагогічними технологіями, якістю навчальних матеріалів, гендерної корпоративною політикою у закладі вищої освіти.

Ключовою складовою гендерної освіти соціальних працівників можна вважати формування гендерної компетентності, яка може відбуватися як шляхом впровадження наскрізних підходів у закладі вищої освіти, так і тематичних професійних курсів. В основі гендерної підготовки соціальних працівників має бути не тільки засвоєння ідей гендерної рівності, а й розуміння того, як гендер визначає баланс влади у стосунках між жінками й чоловіками, а також поміж самими жінками, та вміння втілювати відповідні гендерно чутливі та антидискримінаційні інтервенції соціальної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- [1] Аніщук, Н. В. (2001). *Тенденції розвитку інституту конституційно-правового статусу жінок в Україні*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.13. Одеса, 2001.
- [2] Байдюк, Н. В. (2017). Змістова характеристика педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних педагогів до гармонізації гендерних взаємин у молодіжному середовищі. *Вісник Черкаського університету*, (1), 7-13.
- [3] Бергер, П., Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: Медиум.
- [4] Брайсон, В. (2011). *Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии*. Киев: Центр учебной литературы.
- [5] Войтовська, А. (2019). *Гендерна соціалізація студентської молоді з особливими освітніми потребами в умовах ВНЗ*. Дис. ... доктора філософії: спец. 231 «Соціальна робота». Умань.
- [6] *Впровадження гендерного підходу в систему вищої освіти України: досвід та кращі практики Всеукраїнської мережі осередків гендерної освіти ВНЗ 2012 - 2014 роки*. Доступно з: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/11251.pdf>
- [7] Гайденок, В. (2006). Гендерна освіта для мінливого світу. *Філософія освіти*, (1:3), 54- 62.
- [8] Гладченко, С. (2017). Проблеми впровадження гендерної політики в освітній галузі сучасної України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*, 2(3), 153-156.
- [9] Головашенко, І. О. (2108). Гендерна освіта: послідовний поступ до суспільства рівних можливостей. *Знання. Освіта. Освіченість. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції*. Вінниця: ВНТУ, 3-6.

- [10] Гришак, С. М. (2008). Гендерна компетентність як необхідна складова портрету сучасного спеціаліста соціальної сфери. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*, (1), 54-58.
- [11] Кімел, М. С. (2003). *Гендероване суспільство*. Київ: Сфера.
- [12] Левченко, К. Б. (2002). Деякі аспекти включення питань прав жінок до навчально-виховного процесу: аналіз методологічних підходів. *Проблеми освіти*, (27), 95-104.
- [13] Максимович, Л., Чумало, М. (2019). *Гендерний аудит для громадських організацій: практич. посіб.* Львів.
- [14] Марценюк, Т. (2015). Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експертом аналітичних центрів. Київ. Доступно з: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/3540>
- [15] Остапчук, О.Л., Котловий С.А. (2020). *Методичні рекомендації з курсу «Основи гендерної теорії та практики»*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
- [16] Пащук, В. (2006). Впровадження гендерної освіти. *Директор школи (Шкільний світ)*, (10-11), 20-25.
- [17] Приходькіна, Н. О. (2008). *Педагогічні умови реалізації гендерного підходу у фаховій підготовці студентів гуманітарних спеціальностей*: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04. Київ.
- [18] *Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту*: наказ Міністерства освіти, науки молоді та спорту України від 10.09.2009 р. № 839. Доступно з: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/183>
- [19] *Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків*: Закон України від 8 вересня 2005р. № 2866-15. Доступно з: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15>
- [20] *Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року*: постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2013 р. № 717. Доступно з: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-%D0%BF>
- [21] *Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року*: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 року, №113-р. Доступно з: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80>
- [22] Рассказова, О., Тарасенко, Н. (2015). Досвід роботи осередків гендерної освіти педагогічного вищого навчального закладу. *Гендерна парадигма освітнього простору*, (1), 132-135.
- [23] Романова, В.С. (2018). *Робоча програма навчальної дисципліни «Гендерні проблеми в соціальній роботі»*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Доступно з: <https://bit.ly/31YVPKW>
- [24] Савків, Т. В. (2019). Формування гендерної компетентності соціальних працівників як невід'ємної складової професійної підготовки. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки»*, (3), 227-231.
- [25] Саєнко, Ю., ред. (2007). *Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві*. Київ: ВАІТЕ. Доступно з: https://sociology.knu.ua/sites/default/files/library/elopen/gender_stereotypes.pdf
- [26] Світайло, Н., Ісаєва Т. (2018). На шляху до гендерно чутливого вищого навчального закладу: досвід діяльності всеукраїнської мережі осередків гендерної освіти ВНЗ. *Гендерна парадигма освітнього простору*, (1), 136-141.
- [27] Семигіна, Т., Яковлев, М. (2016). Аналіз політичного представниками системного підходу. *Історія політичних вчень*. Львів: «Новий світ-2000», 574-592.
- [28] Сидоренко, І.В., Василега, О.Ю. (2017). Гендерний підхід в освіті: соціально-культурні та психолого-педагогічні аспекти. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*, (35), 401-410.
- [29] Шевченко, З. В., укл. (2016). *Словник гендерних термінів*. Черкаси.
- [30] Ярошенко, А. (2020). Від стереотипів до різноманіття: гендерний аналіз програми підготовки замісних батьків. *Path of Science*, (6:6), 7001-7016.

- [31] Ярошенко, А., Семигіна, Т. (2019). Феміністична соціальна робота як професійне інвестування в жіночу солідарність. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*, (1), 13-29.
- [32] Fraser, N. (2007). Feminist politics in the age of recognition: A two-dimensional approach to gender justice. *Studies in Social Justice*, (1:1), 23–35.
- [33] Howie, G., Tauchert, A. (2019). *Gender, Teaching and Research in Higher Education: Challenges for the 21st Century*. London: Routledge.
- [34] Lössbroek, J., & Radl, J. (2019). Teaching older workers new tricks: Workplace practices and gender training differences in nine European countries. *Ageing and Society*, 39(10), 2170-2193.